

Divan Şiirinde Akıl Tasavvuru

Mehmet GÖKTAŞ*

ÖZ

İnsanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi olan akıl, Kur'an-ı Kerim'e göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilahî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan özelliktir. Osmanlı toplumunda düşüncenin aktarıldığı en önemli vasitalardan biri şiiirdir. Çoğu iyi eğitim almış olan şairler, bu malumatlarını sanat zemininde şiiir diliyle aktarmışlardır. Divanlar incelendiğinde bu husus çok net olarak görülecektir.

Bu çalışmayla başta Kur'an ve tasavvuf olmak üzere Yunan mitolojisine kadar uzanan bir muhteva zenginliği içinde eser veren divan şiiirinde akıl tasavvurunu ve bu tasavvurun sanat zemininde nasıl işlendiğini, belli özellikleriyle temayüz etmiş şairlerin eserlerinden hareketle incelemek istiyoruz.

Anahtar Kelimeler: Akıl, Şair, Divan, Tasavvuf

ABSTRACT

Concept of Intellect in Ottoman Divan Poetry

The concept of intellect can be described as the ability of discernment and mental faculty of thinking and understanding, which distinguishes the human beings from other creatures and at the same time which brings responsibility to him. According to the Holy Book Quran; this is the very quality which makes him a real human being and makes all of his acts meaningful. Besides, by means of our intellect, we are held responsible and liable before divine commands. One of the most important means of conveying thoughts in Ottoman society is the poem. Most of the poets who had received a good education have reflected their knowledge through poetic language on an artistic ground. This can be observed clearly when we examine the divans (collection of poems).

In this study, we aim to investigate the concept of intellect in Ottoman poetry and how it was dealt with on an artistic ground, based on works of some outstanding poets, who composed poetry within a wide range of contents, such as first and foremost the Quran and Sufism and also Greek mythology.

Keywords: Intellect, Poet, Divan (Collection of Poems), Sufism

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü

Giriş

İnsanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi demek olan akıl, sözlükte mastar olarak “Menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” gibi anlamlara gelmektedir. Felsefe ve mantık terimi olarak akıl; “Varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram hâline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç” demektir. Kur’an’-ı Kerim’de bir isim olarak değil de fonksiyonu itibarıyla – yani fiil kalıplarıyla – zikri geçen akıl, insanı hayvandan ayıran ve her insanda bulunan zati bir özelliktir.¹

Akıl, A-K-L kelimesinden türetilmiş bir mastardır. Bağlamak manasına gelmektedir. Zira sahibini tehlikelere düşmekten alıkoymaktadır.²

Ayrıca akıl; duyu organları vasıtasıyla kendisine ulaşan bilgileri değerlendirip hak ile batılı birbirinden ayırabilen, her türlü kavram ve düşünceler arasında kıyaslamaları yapabilen, mevcudatı gaye, imkân ve ihtimal noktaları yönünden inceleyerek onlar hakkında doğru bilgiler tespit edebilen, kendisine yön ve istikamet çizecek bir rehberle muhtaç olan, güzeli çirkinden, iyiyi kötünden, faydalıyı zararlıdan ayırt edebilen zihni bir kuvvet,³ eşyanın hakikati kendisiyle bilinen kabiliyet,⁴ düşünme, anlama, kavrama kabiliyeti,⁵ Hakk’ın hitabını anlamak için bir âlet ve bir vasıta olarak tarif edilmiştir.

Mutasavvıfların akla ilişkin tariflerinden bazıları şöyledir: 1- Hak ile batılı birbirinden ayırmaya yarayan nur. 2- Rabbâni latife, kalp. 3- Allah’a ibadete ve cennete girmeye vasıta olan düşünce, kulluk yapmaya alet olan fikir, ibadetin yolunu gösteren ışık.

Mutasavvıflar ilahî, ezeli ve ebedî gerçeklerin akıl yoluyla kavranamayacağını belirtir, nazari aklı reddeder ve neoplatonizmin tesiriyle keşf ve marifet anlayışlarıyla uyuşan farklı bir akıl anlayışı ileri sürerler. Tasavvuf dilinde insan aklına akl-ı cüz’î ve akl-ı mecazî denir.⁶

Burada, sûfilerin âciz, yetersiz ve değersiz buldukları aklın madde ve duyu âlemini aşip ezeli, ebedî ve yüce hakikate dair hüküm veren nazari ve metafizik akıl olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Onlar, faaliyet ve yetki alanı maddî âlemden

1 Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 238-242.

2 İbn Manzur, Celaluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, c. V, s. 458.

3 Yusuf Şevki Yavuz, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür*, İstanbul 1999, s. 67

4 Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, İstanbul, 1984, s. 177.

5 Seyyid Şerif Cürçani, Ali b. Muhammed, *Tarifat*, Beyrut, 1996, s. 196.

6 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, Marifet Yay., İstanbul 1995, ss. 35-36

ibaret olan insan aklının önem ve değerini her vesile ile ifade etmişler, bu mânadaki akla da “akl-ı cüz” “akl-ı meâş”, “akl-ı tecrübi” gibi isimler vermişlerdir.⁷

Bu çalışmayı, kronolojik bir sıra takip ederek XIV. yüzyıl şairlerinden ve divan edebiyatının olduğu kadar, tekke edebiyatının da önemli bir siması olan Nesimî (1370?-1418?); XV. asır şairlerinden ve divan edebiyatının ilk büyük merhalelerinden sayılan Şeyhî (?-1431) ve Necati Bey (1452- 1509); XVI. yüzyılın zirve sanatkârlarından Fuzûlî (1480-1556); yine bu yüzyılın âlim sanatkârlarından Nev’î (1533-1597) ve Taşlıcalı Yahya Bey (1489-1582); XVII. yüzyılın kaside ve hiciv üstadı Nef’î (1572-1635); yine XVII. yüzyılın ikinci yarısında yetişmiş şairlerin en ünlüsü olan ve ‘şeyhü’ş-şuara’ olarak anılan Nâbî (1641-1712); divan şiirinin son büyük temsilcisi olarak kabul edilen Şeyh Gâlib (1757-1799) divanlarını esas alınarak incelemek istiyoruz.

Divan Şairlerinin İfadelerine Yansıyan Şekliyle Akıl

Divan şiirinin en çok etkilendiği kaynakların başında hiç şüphesiz tasavvuf gelmektedir. Tasavvufun zengin kavram dünyası şairlerin iştahını kabartan muazzam bir zenginlik olarak önlerinde durmaktaydı ve onlar bu kaynaktan azami derecede istifade ettiler. Nitekim şairlerin “akıl” tasavvurunun da çoğunlukla bu etki etrafında şekillendiğini görmekteyiz. Şairler tasavvufi düşüncenin etkisiyle akli zayıf ve güçsüz bulurlar, nazari akli reddederler. Âşık ve rind-meşrep olmak divan şairlerinin en önemli vasıflarındandır ve onlar bu özellikleriyle övünürler. Aklın karşısına aşk unsurunu koyarlar.

a. Nesimî

XIV. yüzyıl şairlerinden ve edebiyatımızın kurucu şahıslarından Nesimî, âlemlerden devrederek gelen insanın hem gönül hem de akıl varlığı oluşunu, akıl ile kalp arasındaki fonksiyonel bağa temasla ve her iki latifenin de insan için vazgeçilmez unsurlar olduğuna şu beytiyle işaret eder:

*Ay u güneş ü Arş u ferş arz u semâdan berü
Aşk ile lâ yemûtum akl ile hem hayatem*⁸

Nesimî

b. Şeyhî

XV. yüzyıl şairlerinden Şeyhî, akli zayıf ve güçsüz olarak değerlendirir. Bu değerlendirmelerde Hz. Mevlana'nın etkisi açıkça kendisini hissettirir. Mevlana akıl

7 Süleyman Uludağ, “Akıl”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 246-247.

8 Ayan, Hüseyin, *Nesimî, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eerleri ve Türkçe Divanın Tenkidli Metni I-II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 507

ile ilgili “cüz’i akıl, söz ve işlerimizde bize delil olur; ama Allah bahsinde değeri sıfır olur”.⁹ demektedir. İşte Mevlana’nın bu ifadeleriyle benzerlik arz eden beytinde Şeyhî, aklın acz ve zayıflığına, onu mum ışığına teşbihle işaret eder. Ayrıca Hz. Ebu Bekr’e ait olduğu söylenen “el-‘aczü an derki’l-idrâki idrâkün” yani “Allah’ı hakıyla bilemeyeceğimizin idraki onu anlamının ta kendisidir” mısraına da şair telmihte bulunur. Çünkü akıl, yetmiş bin perde ardından ıktibas eden celal nurlarını idrakten âcizdir:

*Akl şem’i nice idrâk etsin envâr-ı celâl
Çünkü yetmiş bin hicâb ardından olur muktebes¹⁰
Şeyhî*

Divan şairi/âşık, kâinatta bütün faaliyetlerde ve bütün varlıklarda bir tecelli görmektedir. Aklın, fenomenleri aşamayacağını bilmektedir. Maveraya nüfuz edebilmek için akli bir kenara bırakıp Allah’ı idrak edebilecek batini nurlara kalbini açmaktadır. Zira insan gözünün durumu güneşe karşı nasılsa, akıl gözü de ilahî nurlar önünde öyledir.¹¹

c. Necâtî Bey

Divan şairlerinin genel anlamda akıl tasavvuru, tasavvuf merkezli olmakla beraber bilginin kaynağını akl-ı selim olarak gören kelâmcıların düşünceleriyle¹² paralellik arz eden beyitlere de rastlamaktayız. İsfahanî Akli, ilmi kabul etmeye müsait bir kuvve veya insanın bu kuvve ile istifade ettiği ilim olarak tarif eder.¹³ XV. yüzyıl şairlerinden Necati Bey bu tanımla örtüşen beytinde insanın selim akılla başka şeylere müracaat etmeden de irfani bilgiye ulaşabileceğine şu beytiyle temas eder:

*Âlem içinde senin irfana meylin vâir ise
Gitme yabana eğer kendine aklın yâr ise¹⁴
Necâtî Bey*

d. Fuzûlî

Şiirlerinin ilham kaynağı tasavvuf olan XVI. yüzyılın zirve isimlerinden Fuzûlî, derin ve samimi bir aşk şairidir. O eserlerinde akıl hakkında çok çeşitli değerlendirmelerde bulunur. Fuzûlî, ilmi okyanusa akli da mücevherler çıkarmak için

9 Tahirü’l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, Şamil Yayınevi, İstanbul, ts., c. 4, s. 985 (beyit no, 1983)

10 Şeyhî, *Divan*, (haz. Mustafa İsen, Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara 1990, s. 30

11 E. J. Wilkinson, Gibb, , *Osmanlı Şiir Tarihi, (A History of Ottoman Poetry)*, (I-II), (Trc. Ali Çavuşoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara 1998., s. 59.

12 Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, “Akıl”, *DİA*, İstanbul, 1989, II, 242-246.

13 El-İsfahanî, Ragıb, *Müfredatu Elfazı’l- Kur’an*, Beyrut, 1992, s. 342.

14 Necati Bey, *Divan*, (haz. Ali Nihat TARLAN), Akçağ Yayınları, Ankara 1992, s. 129

deryaya dalan dalgıca teşbihle şu şekilde ifade eder:

*Akl kim gavnâs-i deryâ-yı kemâl-i ilmdir
Cevher-i zâtın tasavvur eylese hayrân olur*¹⁵
Fuzûlî

Önceleri bilgi, zahirî ve batinî olmak üzere iki gurupta tasnife tabi tutulmuş tıp, astronomi, matematik ve hatta tefsir, hadis vb. akıl ile çözülebilecek bütün ilimler zahirî ilimler olarak düşünülmüş; buna karşılık aşk ile kalbe doğuşlarla elde edilebilecek bütün ilahî bilgiye ise ‘irfan’ yahut ‘ilm-i ledün’ denmişti. Bu ikinci sınıf bilgiye ulaşmada akıl, ayağı total bir binek hayvanına benzetilerek¹⁶ tamamıyla aciz olarak gösterilmiştir.

Nitekim Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde aklın aczini, akli âmâ ve garip tavsifiyle ifade eder. Kör ve garip olanın elbette varacağı menzile ulaşması ve maksadını bulması çok zordur.

*Men akldan isterem delâlet
Aklum mana gösterür dalâlet
Tahkîk yolunda akl nêtsün
Âmâ vü garîb kande getsün*¹⁷

Şairlerin aklın karşısına aşkı koymaları aklın önemini inkâr etmelerinden dolayı değildir. “Bazen mutasavvıflar, büyük bir aşk ve vecd deryasına dalıp kendilerinden geçtikleri dönemlerde “ilim” ve “aklı” ayaklarının altına alıp onu bir trampelen gibi kullanıp yücelere doğru tırmanırken birçoklarımıza garip gelen çığlıklar da basmışlardır. Nitekim Mevlana Celaleddin Hazretleri: *Aşkın gönlüme dolalı beri, senin aşkından başka neyim varsa hep yandı. / Akli, dersi, kitabı hep rafa koydum.*” ve “*Ey akıl git! Burada hiçbir akıllı yok / Bir kıl bile olsan burada sığacak yer yok sana / Artık gün doğdu gün / Parlayan her ışık, güneş ışığında berbat olmaya mahkûm* diyorsa da hiç şüphesiz o, yüce kitabımız Kur’an’-ı Kerim’in “ilim” ve “akıl” konusundaki övücü emirlerini ve sevgili Peygamberimizin “*Aklı olmayanın dini de yoktur*”¹⁸ ve “*İlim talep etmek kadın ve erkek bütün müminlere farzdır.*”¹⁹ diye buyurdıklarını hepimizden daha iyi biliyordu. Ama ne yaparsın ki aşk ve sekr hâlindeki velî bazen böylece inler.”²⁰

15 Fuzûlî, *Türkçe Divan*, (haz. İsmail PARLATIR), Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 64

16 Tahirü'l- Mevlevî, *a.g.e.*, s. 137 (beyit no: 116).

17 Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, (haz. Muhammed Nur DOĞAN), İstanbul 1996, s. 18.

18 Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l Hafâ ve Müzili'l- İlbas An-ma İštehera mine'l- Ehadîs ala Elnineti'n-Nâs* (I-II), Beyrut, 1988 c. II, s. 362.

19 İbn Abdî'l-Berr, Yusuf, *Camiu Beyani'l İlm ve Fadlihi*, ts., s. 1,2,3.

20 S. Ahmed Arvasi, *Akl ve Gönül*, Burak Yayınları, İstanbul 1999, s. 108-109.

Bu izahlar çerçevesinde Fuzûlî'nin akli muhatap olarak ironik bir şekilde tanzim ettiği şu manzume daha iyi anlaşılacaktır:

*Sen bir âfetsin bana ey akl-ı bed- fercâm kim
Bulmak olmaz sûret-i kurbünde asâr-ı neşât
Tıflar dîvâneler senden müberrâ olmağın
Dünya vü ukbâda bulmuşlar kemâl-i inbisat
İzzet ü zillette bilmezler tarîk-i imtiyâz
Hullet ü hürmette çekmezler azâb-ı ihtiyât
Ol ki dâim hem-nişinündür mukarredür müdâm
Nişe kim teklîfe hükm-i şer'ile sensin menât
Ol zamandan kim sana verdim inân-ı ihtiyâr
Ol zamandan keyledim muhkem seninle irtibât
Olmayıp hâlî gam ü endûhdan gönlüm evi
Hâr bisterdir bana peyveste hâkister bisât
Olmasaydım kâşki hergiz senünle hem-nişin
Kılmasaydım kâşki mutlak senünle ihtilât²¹*

Fuzûlî

Fuzûlî, divanının mukaddemesinde “ilimsiz şiir, esası yok duvar gibi olur ve esassız duvar gayette bî-itibar olur. Pâye-i şiirimi hilye-i ilimden muarra olmağı mucib-i ihanet bilip ve ilimsiz şiirden kalb-ı bî-ruh kimi teneffür kılıp bir müddet nakd-i hayatım sarf-ı iktisab-ı fûnûn-ı ilm-i aklî ve naklî ve hâsıl-ı ömrüm bezl-i iktisâb-ı fevâid-i şâhed-i nazmıma pirâyeler müretteb kıldım ve tadrîc ile tetebbu-i tefâsir ü ehâdis edip fazîlet-i şî're mezemmet isnâdı naks-ı himmet olduğunun hakikatin bildim.”²² demektedir.

Bu ifadeleri ve eserlerinin delaletiyle geniş bir İslami bilgiye sahip olan Fuzûlî, Kur'an-ı Kerim'in “akıl” konusundaki övücü emirlerini ve Peygamber'imizin “Kendisine akıl verilmiş bir insanın felah bulacağını”, “dinin ancak akıllı kimselerde bulunabileceğini”, “kişiyi sağlamaştıran şeyin akıl olduğunu, aklın zayi olması durumunda ortaya çıkan “mecnunluk” hâlinde de Allaha sığındığını”²³ elbette biliyordu.

Nitekim o, bir beytinde akli ve gönlü, Hakk'ın hem bir emaneti hem de eser-i inayeti olarak ifade eder:

21 Fuzûlî, *a.g.e.*, s. 389

22 Fuzûlî, *Divân*, (haz. Kenan Akyüz, Süheyl Beken, Sedit Yüksel ve Müjgan Cunbur), İstanbul 1990, s. 95.

23 Selçuk Coşkun, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamberin İnsan Anlayışı*, Ekev Yayınları, Erzurum 1996, s. 82.

*Çün akl ile dil emânetüündür
Mende eser-i inâyetüündür²⁴
Fuzûlî*

O hâlde yukarıdaki manzumede aklın “âfet” ve “bed fercâm” olarak tavsifi; çocukların ve mecnunların akıldan müberra olmakla dünya ve ukbada ‘kemâl-i inbisat’ bulmalarını, aklın insana yüklediği sorumlulukla izah etmek durumundayız. Çünkü ilahî emir ve yasaklarla akıllı insanlar mükelleftir. Aslında Fuzûlî’nin “sûret-i kurbünde” “âsâr-ı neşât” bulmadığı akıl ile mazide olmuş hadiselerle irtibat kuran, geleceğe yönelik endişeler taşıyan, hilkat-i âlemi ve insanı düşünen, ölüm sonrası hayat hakkında kafa yoran, mahlûk ve mahdud olmakla beraber ezeli ve ebedî olan Yaratıcıyı anlamaya çalışan, istifhamlar yumağı hâlindeki hadiselere çözüm üretme gayreti içinde olan aklın, aczinin, sınırlılığının, güçsüzlüğünün bir ifadesi olarak değerlendirilmesi gerekir.

Divân şiirinde insan tipleri, belirgin davranışların temsilcisidirler. Madde-ruh, can-beden üzerine yapılan yorumlar ve oluşturulan tipler, aynı zamanda yaşam biçimini tercih konusunda yürütülen felsefi tartışma konularıdır. Bu yönüyle edebî eser toplumun felsefi tartışmalarının arenası hâline gelmektedir.²⁵ Nitekim Fuzûlî, zâhid akıllıym diye iddia etse de faydasızdır. Aşk zevkini nefyetmesi onun cehlinin açıkça itirafıdır demek suretiyle akıl ve aşk tartışmasını âşık-zâhid tezdâdî üzerinden yürütür.

*Ey Fuzûlî zâhid er da’vâ-yi akl eyler ne sûd
Nefy-i zevk-i aşktır cehline ayn-i i’itirâf²⁶
Fuzûlî*

e. Nev’î

XVI. yüzyıl âlim şairlerinden Nev’î’nin “akl-ı basit” terkibi ile sûfilerin “akl-ı cüz” “akl-ı meaş”, “akl-ı tecrübi” dedikleri madde ve duyu âlemini aşır ezeli, ebedî ve yüce hakikate dair hüküm veren nazari ve metafizik akli²⁷ kastettiği açıktır. Nitekim o, akıl ehline ilahî sırların açılmayacağını, feyz-i ilahî olmadan basit bir akılla katmerli cahilliğin ortadan kalkmayacağını ifade eder:

*Keşf olmadı akl ehline esrâr-ı ilâhî
Esbâb-ı nazar gerçi müheyyâ vü müretteb*

24 Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, (haz. Muhammet Nur Doğan), s. 20

25 Metin Akkuş, *Nef’î Divanı’nda Tipler ve Kişilikler*, Erzurum 1996, s. 20-21.

26 Fuzûlî, *Türkçe Divan*, s. 279

27 Uludağ, “Akıl”, *DİA*, II, 246-247.

*Feyz-i ezeli olmayacak mahv ola mı hiç
Bir akl-ı basît ile niçe cehl-i mürekkeb²⁸*

Nev'î

Nev'î'nin “*akl ehli*” ile her meseleyi akıl ve mantık ölçüleriyle çözmeye ve ifade etmeye çalışan zümreyi kastettiği açıktır. Birtakım sırlar var ki onları akılla açıklamak neredeyse imkânsızdır. Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942) da bu hususta “Hep akıl ve mantık olmak isterseniz, henüz kavrayamadığınız hayat tecellileri karşısında bedbin olursunuz”²⁹, “Akıl mutlak doğrunun bütün sınırlarını çizemez”³⁰ diyerek aklın sınırına dikkat çeker.

Aklı, sınırlı ve zayıf bulan şairler aklın karşısına aşk unsurunu koyarlar. Marifeti ve vuslatı aşk yoluyla gerçekleştirmek isterler. Nitekim Nev'î, işi ta başından çözmek için ilk mektep çocuğuna benzettiği gönlü, aşk mektebine verip akli azat eylemiştir.

*Mekteb-i ışka virüp dil tıflın irşâd eyledüm
Mürg-veş başdan çevirdüm aklı âzâd eyledüm³¹*

Nev'î

Talim ve taallüm merkezi olarak değerlendirilen akıl, kalp ile sürekli bir etkileme ve etkilenme oluşumu içindedir. Kalp, aralarında fonksiyonel bir bağ bulunan akli da ihata eder. Aklın imanî konularda dahi sürekli sorgulamaları karşısında, kalbin en üstün vasfı onun uysallığı ve bağlılığıdır.³² Nitekim Nev'î, akıl ve kalp arasındaki fonksiyonel bağa temas ettiği beytinde akli gönül gemisine bindirir ve birlikte nazım bahrine sefere çıkarlar. Çünkü akıl ve kalbin birlikteliğiyle mükemmel manzumeler vücuda getirilebilir.

*Akl olup dil sefînesine süvâr
Muttasıl kılsa bahr-i nazma sefer³³*

Nev'î

f. Yahya Bey

XVI. yüzyıl şairlerinden Taşlıcalı Yahya Bey aklın tefekkür sonucu ulaştığı hayret makamına işaret eder. Hayret ya delilde veya medlulde olur. Delille varılan

28 Nev'î, *Divan*, (haz. Mertol Tulum, M. Ali Tanyeri), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 590

29 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş*, (Sad. Recep Kılıç), TDV Yayınları, Ankara 1996, s. 58.

30 Elmalılı, *a.g.e.*, s. 45.

31 Nev'î, *a.g.e.*, s. 214

32 Sadık Kılıç, “Akıl ile Kalbin Uzlaşmasından İnsanın Ebedi Mutluluğuna Doğru”, *Yeni Ümit Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart 1989, s. 48.

33 Nev'î, *a.g.e.*, s. 86

Hakk'ın tecellilerini temaşada hayrete düşmek siddikliktır. Yaratıcı kudretin varlıktaki tezahürlerini temaşa ve tefekkür sonucunda akıl ulaşacağı son noktaya, yani makam-ı hayrete ulaşır. Aklın bu fonksiyonunu, yani bir nevi vasıta-i tefekkür oluşunu XVI. yüzyıl şairlerinden Taşlıcalı Yahya Bey, “*hayat sahibi her şeyi sudan yarattık*”³⁴ ayetini lafız olarak iktibas ettiği bir beytinde şöyle ifade eder:

*Tefekkür-i ve mine'l-mâi külle şey'in hayy
Makâm-ı hayrete irgürdi akl-ı inşanı*³⁵
Yahya Bey

Bir kutsi hadiste Allah; akla hitaben “*İzzet ve celalime yemin ederim ki, senden daha şerefli bir mahluk yaratmadım. Seninle alır, seninle veririm.*”³⁶ buyurmaktadır. Yine bir başka hadiste “*Allah kendi katında akıldan daha değerli bir şey yaratmamıştır.*”³⁷ buyrulur. Bu rivayetler doğrultusunda insanın bir akıl varlığı olduğunu ve insanı insan yapan en temel unsurun akıl olduğunu görmekteyiz.

Aklın insana ihsan edilen en büyük nimetlerdendir. Bu açıdan insan bir akıl varlığıdır dense yeridir. Yaşadığımız toplumda aklın önemine “ölüsü olan bir gün ağlar, delisi olan her gün ağlar” darb-ı meseliyle vurgu yapılır. Yahya Bey de âşık-maşuk münasebeti içinde maşukundan aklını almaktansa canını almasını ister.

*Aklım almakdan ise cânımı al didüm âna
Ol perî güldi didi aklun alan cânun ala*³⁸
Yahya Bey

g. Nef’î

XVII. yüzyıl şairlerimizden kaside üstadı Nef’î aklın hünerinin hikmet vadisinde olduğunu beyan eder. Mefhumun muhalifiyle feyz ve keşfi bilginin kalbe ait bir özellik olduğuna şu beytiyle temas eder:

*Aklın hüneri vâdî-i hikmettedir ancak
Tahkîk ile hikmet nice bir dilde yer eyler*³⁹
Nef’î

34 21 Embiya, 30.

35 Yahyâ Bey, *Divan*, (haz. Mehmet Çavuşoğlu) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s.35

36 Aclûni, *a.g.e.*, c. II, s. 138.

37 Aclûni, *a.g.e.*, c. II, s. 138.

38 Yahyâ Bey, *a.g.e.*, s. 290

39 Nef’î, *Divan*, (haz. Metin Akkuş), Akçağ Yayınları, Ankara 1993, s. 77

Nef’î, diğer bir beytinde “hikmet eğer felek ahkâmından bir ilim ise insan aklındaki endişe bu ilme kayıtsız kalmayacak ve insan bu akıl ve endişe sayesinde o ilimden mutlaka haberdar olacaktır” derken maddi âleme ait ilmin akla ait bir hususiyet olduğuna da böylece temas eder:

*Hikmet ger o ilim ise ahkâm-ı felekten
Endişe-i akl-ı beşerî bâ- haber eyler⁴⁰
Nef’î*

Allah’ın sanatının güzelliklerini seyretmek ve o güzelliklerdeki derin manaları düşünmek insanı hayretler içinde bırakmaktadır. Akılı başından gitmek, aklını almak gibi deyimler; Allah’ın sanatının güzelliği karşısında duyulan hayreti ifade için kullanılmıştır. Görüldüğü gibi şair Nef’î, aynen Yahya Bey’de olduğu gibi, akli tefekkür gücünün bir organı ve vasıtası olarak kabul eder.

*Ne sûret bağladı seyreyle hüsn-i sun’-ı Yezdânî
Ki ma’nasını fikr ettikçe alır akl-ı insânî⁴¹
Nef’î*

h. Nâbî

XVII. yüzyılın ikinci yarısında yetişmiş hikemî şiir üstadı ve “şeyhü’ş-şuara” olarak anılan Nâbî akli, anlaşılması zor bir kitaba benzetir. Akıl ve ona bağlı olarak kullanılan zekâ kavramlarına getirilen çeşitli tariflerden akıl ve zekânın tam olarak ne olduğunun ortaya konamadığı ortadadır. Nâbî Akıldan yoksunluğun keyfiyetinin ne olduğunu delillerin bilmediği gibi, akıl sahipleri de akıl kitabını anlama ve anlatmadan uzaktırlar.

*Âkil kitâb-ı aklî hall eylemekde gâfil
Keyfiyyet-i cünûmî divâneler de bilmez⁴²
Nâbî*

I. Şeyh Gâlib

Divan şiirinin son büyük temsilcisi olarak kabul edilen Şeyh Gâlib de tasavvufi düşünceden hareketle, mücerret akıl, ‘*akl-ı hod-ra*’ terkihiyle zemmederken onu hikmet küpünün içine sıkışmış Eflatun’a benzetir. Aklın karşısına gerçek bilgiye ulaştıracak kalp ve aşk unsurunu koyar. Şeyh Gâlib “İsî-i aşk” terkihiyle aşkı, İsa (a.s)’ya benzetir. Kalp, aşk İsa’sını bulduğunda felekler gibi yücelir ve ulvîleşir. Hz. İsa(a.s)’nın göğe yükseltilmiş olması bu teşbihi hazırlayan sebeptir. Aklın Eflatun

40 Nef’î, *a.g.e.*, s. 77

41 Nef’î, *a.g.e.*, s. 80

42 Nâbî, *Divan*, (haz. Ali Fuat Bilkan), (I-II), Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 702

ile birlikte zikri edebiyatımızda akıl ve zekâ timsali olarak geçmesi sebebiyledir. Şeyh Gâlib, kendisine aklın peşine takılmamasını tavsiye eder. Çünkü aklın ve aklılığın sembolü olarak zikredilen Eflatun bile zaman küpünde saklı hikmetleri bilemez. Beyitlerde de görüldüğü üzere şair küp içinde yaşayan Diyojen’le Eflatun’u⁴³ karıştırmıştır.

*Kalb kim Îsî-i aşkı bula gerdûn gibidir
Akl-ı hod-râ hum-ı hikmetde Felâtun gibidir⁴⁴
Şeyh Gâlib,
Sen akla uyup gezme Felâtûn dahi bilmez
Humhâne-i dehrin nice hikmet var içinde⁴⁵
Şeyh Gâlib*

Lügatlerde geçim fikri olarak tanımlanan “akl-ı maaş”, tasavvuf ıstılahında fikir kanunu ile ölçülebilen bir nurdur. Ancak alet ve vasıta ile idrak eder. Akl-ı evvelin yolu ona kapalıdır. Mutasavvıflar: ‘Allah akılla idrak edilmez’ dedikleri zaman, akıl kelimesiyle kıyas ve mantık esasları dâhilinde faaliyet gösteren akl-ı meaşı kastederler. ‘Allah akılla bilinir’ dedikleri zaman kıyas ve sair vasıtalar olmadan idrak eden akl-ı evveli kastederler. ‘Hz. Muhammed’in (sav.) önünde akli kurban et’ diyen Mevlana bununla akl-ı meaşı kasteder. Akl-ı meaşa, akl-ı cüz’î de denir. Kelamda akıl, kaynağı şuur olan bir ilim iken tasavvufta kalpten kaynaklanan feyz ve ilhamdır.⁴⁶ Akl-ı meaşine âlimin kalbinde yer bulamayacağını, Eflatun’un meskeni olan küpte Aristo’yu aramanın beyhude bir uğraş olduğunu Şeyh Gâlib bir beytinde şu şekilde ifade eder:

*Kalb-i dâna olamaz akl-ı meâşa mesken
Arama hum-ı Felâtun’da Aristalîsi⁴⁷*

Şeyh Gâlib

Tasavvuf ehlinin Allah’ı gönül ve aşk vasıtasıyla aramaları, akıl yoluyla ona ulaşmak isteyen âlimler ve filozoflar ile aralarında bir münakaşa ve mücadele unsuru olmuştur.

Şeyh Gâlib bir mevlevî şeyhidir. Mefkûresi tasavvufî düşünce ile şekillenmiştir. Kalben tefeyyüz isteyen şair aradığı feyzi Eflatun aklının hikmetlerinde bulamaz.

43 Diyojen-Eflatun iltibası için bkz. İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1989, s. 150; ayrıca bkz. Hakan Yekbaş, *Divan Şiirinde Yunani Şahsiyetler*, http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayi15pdf/yekbas_hakan.pdf (ET. 12.04.2016)

44 Şeyh Galib, *Divan*, (haz. Muhsin Kalkışım), Akçağ Yayınları, Ankara 1994, s. 290

45 Şeyh Galib, *a.g.e.*, s. 410

46 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 36.

47 Şeyh Galib, *a.g.e.*, s. 480

Şeyh Gâlib, aşkın sembol ismi Mecnun'a telmihle feyzin ancak aşkla gerçekleşebileceğini şu beyitleriyle ifade eder:

*Feyz yoktur hikmet-i akl-ı Felâtundan bana
Keşf olur âdâb-ı sûziş rûh-ı Mecnundan bana*⁴⁸
Şeyh Gâlib

*Yine kem kasdı yok ehl-i cünûna leşker-i aklın
Varub rûh-ı Kays'tan etsem istimdâd yetmez mi*⁴⁹
Şeyh Gâlib

Sonuç

Netice olarak çalışmamıza kaynak olarak aldığımız divan şairlerinin perspektifinden divan şiirinde akıl tasavvurunu incelemeye çalıştık. Divan şairlerinin akıl tasavvurunun çoğunlukla tasavvufi etki etrafında şekillendiğini ve bu etki sebebiyle akılı zayıf ve güçsüz bulduklarını, nazari aklın karşısına aşk unsurunu koyduklarını görmekteyiz. Bu onların aklın önemini inkâr etmelerinden değil, aklın fenomenleri aşamayacağını bilmekten kaynaklanan bir düşüncedir. İnsan gözünün güneş karşısındaki zaafi nasılsa akıl gözü de ilahî nurlar önünde öyledir. İşte bu sebeple divan şairi maveraya nüfuz edebilmek için akılı bir kenara bırakıp Allah'ı idrak edebilecek batinî nurlara kalbini açmaktadır.

Şairler, akıl tasavvurlarını sanat zemininde ifade ederken akılı “akıl şem’i”, “gavvâs”, “leşker-i akl”, “süvâr”, “a’ma”, “garib”, “kitâb-ı akl” gibi değişik teşbihlerle ifade etmişlerdir.

Tasavvuf, kelim ve felsefî literatürde akılla ilgili zikredilen “akl-ı basit”, “akl-ı insan”, “akl-ı beşerî”, “akl-ı meaş”, “akl-ı hod-râ”, “akl-ı bed-fercâm” gibi terkiбі kavramları da ustalıkla kullanmışlardır.

Şairler akıl kelimesinin lügavî manasını da dikkate alarak onun insanı sorumlu tutan yönüne de beyitlerde gerek doğrudan gerek ironik olarak temas etmişlerdir. Ayrıca akıl ve gönülün Allah'ın hem bir emaneti hem de eser-i inayeti olduğu veciz bir şekilde ifade edilir.

Divan şairinin belirli davranışların sahibi olan tipler ve kişilikler üzerinden de akılla ilgili düşüncesini ifade ettiğine şahit oluyoruz. Âşık tipinin tezadı durumunda olan zâhid, dinin özünden habersiz şekilci kişi olarak akılı temsil eder.

Aklı anlatırken sembolik olarak kadim Yunan filozoflarından Eflatun ve Aristo'nun; gönülden ve aşktan bahsederken yine aşkın sembol ismi Mecnûn'un

48 Şeyh Galib, a.g.e., s. 183

49 Şeyh Galib, a.g.e., s. 430

yahut diğer adıyla Kays'ın mazmun olarak zikredildiğini görmekteyiz. Şairler çoğunlukla marifet, esrar-ı ilahî ve tefeyyüz kaynağı olarak daima aşkın meskeni olan gönlün yanında yer alır.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l Hafâ ve Müzîlîl- İlbas An-ma İştêhera mine'l- Ehadîs ala Elsineti'n-Nâs* (I-II), Beyrut, 1988.
- Akkuş, Metin, *Nef'î Divanı'nda Tipler ve Kişilikler*, Erzurum 1996.
- , *Nef'î Divan*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993.
- Akyüz, Kenan, vd. *Fuzûlî Divânı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1990.
- Arvasi, S. Ahmed, *Akıl ve Gönül*, Burak Yayınları, İstanbul 1999.
- Ayan, Hüseyin, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eerleri ve Türkçe Divanın Tenkidli Metni* I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.
- Bilkan, Ali Fuat, *Nâbî Divanı*, (I-II), Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", *DİA*, İstanbul 1989.
- Coşkun, Selçuk, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamberin İnsan Anlayışı*, Ekev Yayınları, Erzurum 1996.
- Cürcani, Seyyid Şerif, Ali b. Muhammed, *Ta'rifat*, Beyrut, 1996.
- Gibb, E. J. Wilkinson, *Osmanlı Şiir Tarihi I-II* (haz. Ali ÇAVUŞOĞLU), Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- Çavuşoğlu, Mehmet, *Yahyâ Bey Divan*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977.
- Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, (haz. Muhammed Nur Doğan), İstanbul 1996.
- el-İsfehânî, Ragıb, *Müfredatu Elfazî'l- Kur'an*, Beyrut, 1992.
- İbn Abdi'l-Berr, Yusuf, *Camiu Beyani'l İlm ve Fadlihi*, ts.
- İbn Manzur, Celaluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut
- İsen, Mustafa – KURNAZ, Cemal, *Şeyhî Divan*, Akçağ Yayınları, Ankara 1990.
- Kalkışım, Muhsin, *Şeyh Galib Divan*, Akçağ Yayınları, Ankara 1994.

Kılıç, Sadık, “Akıl ile Kalbin Uzlaşmasından İnsanın Ebedi Mutluluğuna Doğru”, *Yeni Ümit Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart 1989.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş*, (Sad. Recep Kılıç), TDV Yayınları, Ankara 1996.

Meriç, Cemil, *Işık Doğudan Gelir*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1984.

Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1989.

Parlatır, İsmail, *Fuzûlî Türkçe Divan*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.

Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, Şamil Yayınevi, İstanbul, ts.

Tarlan, Ali Nihat, *Necati Bey Divan*, Akçağ Yayınları, Ankara 1992.

Tulum, Mertol – TANYERİ, M. Ali, *Nev’î Divan*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977.

Uludağ, Süleyman, “Akıl”, *DİA*, İstanbul 1989.

———, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür*, İstanbul 1999.

———, “Akıl”, *DİA*, İstanbul, 1989.

Yekbaş, Hakan, *Divan Şiirinde Yunani Şahsiyetler*,
http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayi15pdf/yekbas_hakan.pdf (ET.
12.04.2016).